
I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2026.38.19

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0003-0008-8690

e-mail: stanislaw.niebrzegowska-bartminska@umcs.pl

Specyfika słowników etnolingwistycznych (kontekst kognitywny)

The special status of ethnolinguistic dictionaries (a cognitive perspective)

Abstract: This article is concerned with synthetic studies on lexicography in Lublin cognitive ethnolinguistics, the relationship between language and folk culture, as well as the relationship between the standard variety of language and national culture. Lexicographic studies are viewed against the backdrop of the conceptual framework of the discipline (linguistic worldview, cultural stereotype/concept, conceptual profiling, point of view, subject, values). In particular, attention is paid to the notion of cognitive definition proposed by Jerzy Bartmiński in his work on the Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols (1996–2022), later also used in the Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbors (2015–2019, 2024).

Bartmiński's approach, as the founder of the Lublin Ethnolinguistic School, is characterized by the pursuit of a reconstruction of the worldview and the image of humans entrenched in language: humans as representatives of a specific linguistic and communicative community, with their mentality and behavior, as well as the values they cherish. It is the values that provide the key to understanding their culture.

Lexicographic studies reveal the openness of ethnolinguistics to other disciplines: the Dictionary of Stereotypes links with dialectology, folklore studies and ethnography, while the Axiological Lexicon with cultural anthropology, cultural studies, and cognitive science.

Keywords: cognitive ethnolinguistics; ethnolinguistic lexicography; ethnolinguistic dictionary; axiological lexicon; stereotype; symbol; values

1. Dlaczego *etnolingwistyka kognitywna*?

Etnolingwistyka kognitywna, stworzona przez Jerzego Bartmińskiego i uprawiana w ośrodku lubelskim, nawiązująca do myśli niemieckiej (J. Herdera, W. Humboldta) i amerykańskiej (F. Boasa, E. Sapira i B. Whorfa), też do prac uczonych rosyjskich (S. i N. Tolstojów, W. Toporowa, W. Iwanowa i W. Toporowa), jest ukierunkowana podwójnie – na badanie: języka (gwar) i kultury ludowej (stąd jej określenie *etnolingwistyka ludowa*) oraz języka standardowego i kultury na poziomie ponadregionalnym, ogólnonarodowym (ta bywa nazywana *etnolingwistyką narodową*)¹. I choć początki etnolingwistyki lubelskiej łączone są z badaniami ludowymi, obie odmianki etnolingwistyki (*ludowa* i *narodowa*) w zasadzie już od lat 80. XX wieku są rozwijane równolegle w ramach ogólnie pojętej *etnolingwistyki kognitywnej*, dziś już nieograniczonej jedynie do ośrodka lubelskiego (zob. Bartmiński 2006; Niebrzegowska-Bartmińska 2025b).

Nazwa dyscypliny – poprzez połączenie członów *etnolingwistyka* (grec. *ethnos* ‘lud, wspólnota, plemię’ + *lingwistyka*) oraz *kognitywny* (z łac. *cognosco* ‘poznaję’) – eksponuje charakter badań i specjalną w nich rolę języka². Jako że pierwszy człon nazwy wielokrotnie już był analizowany³, ze względu na tytułowy problem, jakim jest „kontekst kognitywny” słowników etnolingwistycznych, przyjrzyć się w tym miejscu członowi drugiemu, jego znaczeniom i rodzinie wyrazów, w jaką on się wpisuje.

Kognitywny – wedle SJP PWN⁴ – to tyle co ‘mający związek z poznawaniem świata lub badaniem procesów poznawczych’. Mówimy o kognitywnych: (a) procesach i funkcjach umysłu (por.: *procesy, funkcje, zdolności, umiejętności, aktywności kognitywne, rozwój kognitywny*), (b) aspektach pamięci i uwagi (*mapa kognitywna, trening kognitywny, stymulacja kognitywna*) czy (c) dziedzinach naukowych (*lingwistyka, psychologia kognitywna*), por. też przykładowo: *Według drugiego prawa Pierce’a nośnikiem pamięci kognitywnej jest język; Prowadzone badania prowadzą do powstania przełomowych technologii związanych z rozpoznawaniem mowy, robotami o zdolnościach kognitywnych i społecznych oraz neuroprotezami do odtworzenia funkcji sensoromotorycznych*⁵. Znaczenie przymiotnika *kognitywny* jest bardzo szerokie,

¹ Określenia *etnolingwistyka ludowa* i *narodowa* wprowadziła w swoim artykule Anna Tyrpa (2006).

² Nieprzypadkowo taką nazwę w odniesieniu do badań lubelskiego zespołu etnolingwistycznego stosowali: L. Nepop-Ajdaczyć (2007), J. Zinken (2009) i I. Vaňková (2010). Zob. też Wasiuta 2023.

³ Zob. Bartmiński 2006, 2008, 2018; Niebrzegowska-Bartmińska 2020.

⁴ WSJP PAN hasła *kognitywny* jeszcze nie notuje (dostęp: 2.05.2026).

⁵ Zob. <https://pl.glosbe.com/pl/pl/kognitywny> (dostęp: 7.07.2026).

odnosi się bowiem do wiedzy o pewnym obszarze rzeczywistości, do percepcji i różnych aspektów poznania, a tym towarzyszą procesy umysłowe (pamięć, rozumowanie, ocena) oraz sfera uczuć i woli (Krzeszowski 1997: 31). To rozumienie wspiera wchodzące w skład rodziny wyrazów słowo *kognicja* (z łac. *cognitio* ‘poznanie’), znaczące tyle co ‘poszukiwanie, rozpoznawanie’ (SWO 1980: 362). W językoznawstwie – przy rozszerzonym rozumieniu terminu – *kognicja* ‘proces poznania i jego rezultaty’ jest synonimem *poznania*, kojarzonego z ‘procesem uzyskania jakiejś wiedzy w wyniku obserwacji lub własnego doświadczenia’⁶, oraz terminów *mysłowy*, *mentalny*⁷, odnoszących się do procesów w umyśle, sposobów myślenia o rzeczywistości (por. Kubrjaka, red. 1997: 81–84, za: Waszakowa 2017: 24). Mianem *kognicji* badacze mediów określają też „różne aspekty postrzegania, uwagi, zapamiętywania, myślenia, rozwiązywania problemów oraz elaboracji i produkcji językowej” (Michalczyk 2017: 15). *Kognitywizm* z kolei to zgodnie z definicją słownikową 1. *filoz.* ‘pogląd, zgodnie z którym etyka normatywna ma poznawczy, naukowy charakter i można o jej tezach orzekać, czy są prawdziwe, czy fałszywe’; 2. ‘kierunek we współczesnym językoznawstwie, który odwołując się do psychologii, socjologii i innych dyscyplin, zajmuje się opisem języka uwikłanego w kontekst kulturowy i badaniem, w jaki sposób w języku odzwierciedla się rzeczywistość’ (SJP PWN). *Kognitywistyka* natomiast definiowana jest jako ‘nauka o umyśle i procesach poznawczych’, która mieści w sobie takie obszary badawcze, jak: reprezentacja wiedzy, język, myślenie, percepcja itp.⁸; od pewnego czasu to również nazwa ‘interdyscyplinarnego kierunku studiów, który pozwala zrozumieć, jak działa umysł i w jaki spo-

⁶ Przykładowo: *Wie o tym każdy, kto choć raz prowadził w swojej głowie monolog analizując jakąś sytuację lub przygotowując się do ważnej rozmowy. Jednak czy kognicja jest językowi całkowicie posłuszna? Oznaczałoby to istnienie myśli, których w danym języku nie sposób pomyśleć.* WSJP PAN.

⁷ Por.: *mysłowy* – 1. ‘związany z myślą – tym, co powstaje w umyśle’ (*Uczenie się rozumiane jednak jako przyjmowanie nowych informacji bez ich przetwarzania, często może być dowodem posiadania wyłącznie dobrej pamięci, a nie zdolności przeprowadzania skomplikowanych działań myślowych, analizowania, przewartościowywania, syntetyzowania itp.*); 2. ‘związany z myślą – poglądem dotyczącym określonych spraw’ (*Pasjonując się antykiem i renesansem, [...] otwarta była na rytm współczesności, nowe prądy myślowe i ideologie.*) WSJP PAN; *mentalny* – 1. ‘taki, który wiąże się z utrwalonym i swoistym dla kogoś sposobem myślenia o rzeczywistości’ (*Między Polakami a Chińczykami istnieją wielkie różnice mentalne i kulturowe.*); 2. książk. ‘dotyczący pracy umysłu (*Substancje uzależniające upośledzają zdolności mentalne, takie jak: myślenie, koncentracja, czuwanie, dobre samopoczucie, odczuwanie emocji i świadomości.*; *Współczesny biologizm ma nastawienie antropocentryczne, na człowieka, z jego zdeterminowanymi biologicznie strukturami poznawczymi, procesami mentalnymi, których integralną częścią jest język.*) WSJP PAN.

⁸ Zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kognitywistyka> (dostęp: 16.07.2026).

sób przetwarzane są informacje⁹. Mianem *kognitywisty* w polszczyźnie określany jest specjalista lub badacz zajmujący się tak pojmowaną nauką, łączący wiedzę z zakresu psychologii, neurobiologii, lingwistyki, informatyki i filozofii w celu badania mechanizmów myślenia.

Obiektem badań etnolingwistycznych zorientowanych kognitywnie (akcentuje się to w zwłaszcza drugim znaczeniu słowa *kognitywizm*) jest język osadzony w szerokich kontekstach psychologicznych, socjologicznych i kulturowych, powiązany z wytworami materialnej i duchowej aktywności społeczeństwa, z modelami postępowania i relacji społecznych, z pamięcią określonej wspólnoty. Etnolingwiści traktują język jako narzędzie poznania świata, jego myślowego opanowania, kumulowania doświadczeń kulturowych, ich utrwalania i archiwizowania w zbiorowej pamięci, też jako środek symbolicznej interpretacji. Nieprzypadkowo twierdzi się, że język jest źródłem wiedzy o człowieku (A. Krawczyk), przewodnikiem po kulturze (E. Sapir), klasyfikatorem doświadczeń społecznych (A. Wierzbicka, R. Tokarski), magazynem doświadczenia zbiorowego, więc swego rodzaju archiwum kultury i ludzkiej pamięci (W. Chlebda). Jako „zwierciadło kultury narodu” (T. Lehr-Spławiński) język jest czułym sejsmografem zmian zachodzących w rzeczywistości (D. Buttler, J. Bartmiński), jednocześnie też kreatorem rzeczywistości (R. Grzegorzczkova, R. Tokarski, A. Pajdzińska) i przewodnikiem po wartościach (T. Krzeszowski, J. Bartmiński)¹⁰. Tak wieloaspektowo pojmowany język jest niezwykle składnikiem kultury, bo skupiają się w nim jej najważniejsze elementy jako całości, jej całe inwentarze, sposoby konceptualizacji i kategoryzacji świata, wartościowania, punkty widzenia, kodowane wspólnotowo postawy wobec świata (Bartmiński 1986: 16).

Zasoby językowe – struktury gramatyczne, semantyka leksemów czy koncepty kulturowe (wyobrażenia, stereotypy) – w ramach etnolingwistyki kognitywnej są badane w kontekście ludzkich zdolności poznawczych. Zgodne jest to z zasadą, że kluczem do zrozumienia języka i jego mechanizmów jest zgłębienie natury ludzkiego poznania, procesów percepcji i konceptualizacji („doświadczenia mentalnego”) oraz jej dynamicznego charakteru (więcej na

⁹ Jak czytamy dalej na stronie KUL-u: „Studia łączą wiedzę z zakresu psychologii poznawczej, neuronauk, filozofii umysłu, informatyki i językoznawstwa, przygotowując specjalistów do badania naturalnych i sztucznych systemów poznawczych oraz wykorzystania tej wiedzy w praktyce – od edukacji i komunikacji po nowe technologie i sztuczną inteligencję. W trakcie studiów poznasz najważniejsze procesy poznawcze, takie jak percepcja, uwaga, pamięć, myślenie czy podejmowanie decyzji, a także ich biologiczne, psychologiczne i społeczne uwarunkowania. Nauczysz się analizować złożone problemy, prowadzić badania oraz korzystać z narzędzi informatycznych i analitycznych wspierających przetwarzanie danych i reprezentację wiedzy”, <https://kandydat.kul.pl/kognitywistyka-i/> (dostęp: 16.07.2026).

¹⁰ Omówienie tych funkcji języka zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020.

ten temat zob. Tabakowska 1995, 2004). Ronald Langacker owe zdolności poznawcze podsumował w słowach:

Posiadamy wrodzoną zdolność doświadczenia zmysłowego, to znaczy postrzegamy barwy, dźwięki, smaki, zapachy oraz fakturę przedmiotów; (b) jesteśmy świadomi przestrzeni fizycznej i postrzegamy wszelkie rodzaje konfiguracji przestrzennych; (c) doświadczamy różnego rodzaju emocji i (d) postrzegamy wpływ czasu. Ponadto umiemy porównywać obiekty, zarówno pod względem zachodzących między nimi podobieństw, jak i różnic. [...] Kategoryzujemy jeden obiekt w odniesieniu do innego i możemy mówić o rzeczach i zdarzeniach z bardzo różnym stopniem uszczegółowienia. Kierujemy uwagę ku obiektom i sytuacjom, koncentrując ją na jednych rzeczach w opozycji do innych. Wyobrażamy sobie różne rodzaje relacji w kategoriach punktu odniesienia. Grupujemy doświadczenia i przedmioty na różne sposoby i posługujemy się nimi jak przedmiotami jednostkowymi. Obserwujemy przedmioty w czasie i przestrzeni i opieramy wiele spośród naszych opisów na schematach wyobrażeń i na metaforach (Langacker 1999: 2–3, za Casade 2003: 9).

Jako że badanie języka jest również badaniem ludzkiego poznania, oznacza to, że w sferę działań etnolingwistów o orientacji kognitywnej włączane są procesy postrzegania i konceptualizacji świata, tworzenia „rzeczywistości mentalnej” i docierania do niej poprzez fakty językowe¹¹.

2. Rola „wielkich syntez” w badaniach etnolingwistycznych

Tym, co pozwala wyodrębniać etnolingwistyczne szkoły badawcze, są wielkie syntezy, stanowiące podsumowanie wieloletnich badań uczonych zogniskowanych wokół liderów szkół. Waga owych syntez (słowników, leksykonów) jest nie do przecenienia w ogólnym bilansie dyscypliny i jej teoretycznym uformowaniu. Słownik jako książka, która na pierwszym planie stawia słowo, a dalej – zbiór słów ze sobą powiązanych i odzwierciedlających sobie wzajemne związki fragmentów rzeczywistości realnej lub wyobrażonej, jest pozycją o wyjątkowej wadze kulturowej w aspekcie gnoseologicznym¹². Jako kompendium informacji zdaje sprawę z poznawania rzeczywistości przez człowieka, przynosi odpowiedzi na fundamentalne pytania o źródła, naturę, zakres i granice jego wiedzy i doświadczenia.

Zespołowe opracowania (w szczególności właśnie słowniki i leksykony) świadczą o wektorach ukierunkowanych działań badawczych, o promieniowaniu ośrodka naukowego i o jego wpływie na badania podejmowane przez

¹¹ Kwestie te rozwija w rozdziale swojej książki Krystyna Waszakowa (2017: 23–42).

¹² Zob. Plotnikova 2000: 5.

innych uczonych w ramach danej dyscypliny i dyscyplin ościennych¹³. Potwierdziła to Swietłana Tolstojowa, która po opublikowaniu pierwszych tomów słownika *Slavjanskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'* pod ogólną redakcją Nikity Iljicza Tolstoja (SD) i lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* pod redakcją Jerzego Bartmińskiego (SSiSL)¹⁴ stwierdziła, że „wraz z ukazaniem się tomu lubelskiego i pierwszego tomu moskiewskiego słownika *Slavjanskie drevnosti* [...] leksykografia etnolingwistyczna staje się samodzielnym kierunkiem sławistyki, reprezentującym integralne podejście do języka i kultury” (Tolstaja, za: SPiR 1998: 59¹⁵).

Słowa rosyjskiej uczonej, które padły prawie trzydzieści lat temu, dziś można powtórzyć, uzupełniając jedynie wykaz fundamentalnych opracowań realizowanych w ramach poszczególnych szkół badawczych. Jako że podsumowanie dorobku naukowego moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej zostało zaprezentowane podczas XVII Międzynarodowego Kongresu Sławistów w Paryżu przez Galię Kabakową w jej referacie *Nikita Iljič Tolstoj i moskovskaja ètnolingvističeskaja škola* i publikowane jest w tym samym numerze „Etnolingwistyki” (Kabakova 2026), ja skoncentruję uwagę jedynie na syntezach leksykograficznych ukierunkowanych kognitywnie – na *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL 1996–2024) opracowywanym przez zespół lubelskich etnolingwistów¹⁶ oraz na *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 2015–2024) realizowanym przez międzynarodowy zespół uczonych skupionych w konwersatorium EUROJOS. Po wydaniu dwunastu części *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (czterech części I tomu *Kosmos*, siedmiu części II tomu *Rośliny* i dwóch części III tomu *Zwierzęta*) oraz ośmiu tomów *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów*, dziś – z perspektywy już nie założeń teoretycznych, lecz praktycznej realizacji, można wnioskować o kognitywnym charakterze tych opracowań. Jak się okazuje, decyduje o nim nie tylko wykorzystywana definicja, nazwana przez J. Bartmińskiego *definicją kognitywną*, ale też cele (rekonstrukcja JOS), podstawa materiałowa, opisywana jednostka oraz typ opisu.

¹³ Podobieństwa i różnice między szkołami etnolingwistycznymi (*dialektologiczną, etymologiczną, onomastyczną i kognitywną*) w zakresie korzeni badań, usieciowienia z innymi dyscyplinami badawczymi, obiektu i przedmiotu badań, założeń/celów badawczych, stosowanego aparatu pojęciowego, metod i podstaw materiałowych omawiam w artykule: Niebrzegowska-Bartmińska 2025a. Zob. zestawienie w postaci tabeli na s. 59–60.

¹⁴ Porównanie tych słowników zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2010.

¹⁵ Pierwodruk wypowiedzi S. Tolstojowej zob. Tolstaja 1997.

¹⁶ Obecnie w skład tego zespołu (od 2009 roku funkcjonującego jako Zespół Etnolingwistyczny UMCS / IS PAN) wchodzi: S. Niebrzegowska-Bartmińska (kierownik), K. Prorok (zastępca), A. Bielak, A. Kaczan, O. Kielak, J. Szadura.

3. Słownik stereotypów i symboli ludowych (SSiSL) i Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów (LASiS) – kognitywne syntezy obrazu świata

3.1. Cele: rekonstrukcja językowego obrazu świata

Podstawowym celem obydwu opracowań – i *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), i *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (LASiS) – jest rekonstrukcja obrazu świata i jego mniej lub bardziej na-aksjologizowanych wycinków: stereotypów (po Lippmannowsku mówiąc: obrazów w głowie ludzkiej), conceptów, wartości. SSiSL ukierunkowany jest na odtwarzanie tradycyjnego obrazu świata: jego fragmenty stanowią klucz do poznania kultury tradycyjnej, postawy wobec świata i mentalności członków wspólnoty reprezentujących taką kulturę (Bartmiński 1996: 9). LASiS przynosi z kolei paralelne opisy wybranych wartości podzielanych przez Słowian oraz ich bliższych i dalszych sąsiadów. W praktyce mogą to być zarówno „wielkie idee” (typu wolność, prawda, solidarność), w typologii J. Bartmińskiego i J. Panasiuk (1993) pojmowane jako tzw. stereotypy ideologiczne, jak też inne odmiany stereotypów uznawane za obrazy, wzory czy wyobrażenia mitologiczne (jak ziemia, matka, Bóg), tzw. nośniki wartości, co oznacza, że wartości obejmują cały język, gdyż – nawet jeśli sobie tego nie uświadamiamy, w całości jest on wartościami nasycony¹⁷. Rekonstrukcja ma charakter podmiotowy, jest działaniem badacza, który wyposażony w pozornie obiektywne narzędzia i metody stara się dotrzeć do subiektywnego widzenia świata nosiciela określonej wspólnoty językowo-kulturowej¹⁸. Trafnie fakt „subiektywizmu świata” ujął Wiesław Myśliwski w rozmowie ze Stanisławem Bajem: *Świat jest subiektywny. Świat zalamuje się w człowieku i świat jest taki, jakim go człowiek widzi. A każdy człowiek widzi go inaczej. Każdy. Na tym polega nasza indywidualność. Nasza osobność od innych ludzi. Świat jest fikcją. Jest taki, jakim my go sobie wyobrażamy* (Myśliwski 2022: 475).

¹⁷ Myśli te rozwijane są w studiach: M. Głowińskiego (1986), T. Krzeszowskiego (1994), J. Bartmińskiego (2003). Referuję je w artykule: Niebrzegowska-Bartmińska 2012.

¹⁸ Mówimy o subiektywnym widzeniu, gdyż człowiek nie jest w stanie obojętnie podejść do własnego doświadczenia, nie jest też w stanie interpretować go obiektywnie: zjawiska, fakty, rzeczy docierają do niego poprzez specjalne filtry percepcyjne i psychologiczne. Sformułowanie to bliskie jest myślom Kennetha L. Pike’a (1960: 115) i Ronaldą Langackera (1999: 5). Referuję je Casade w książce *Język w relacji do... a językoznawstwo kognitywne* (2003) w 4. rozdziale pt. *Etyka i emika*.

3.2. Podstawa materiałowa: dane językowe i „przyjęzykowe”

Kognitywny charakter etnolingwistycznych opracowań polega na ujmowaniu języka w kontekście kultury, a więc w konsekwencji na wyjściu poza podstawy materiałowe *stricte* językowe i na sięganiu po dane „przyjęzykowe”, tworzące kontekst dla wypowiedzi słownych i pozwalające pełniej interpretować fakty językowe. Tę rolę „kontekstu” bliskiego językowemu, stojącego *przy* faktach językowych, a nie *poza* nimi, zdaje się potwierdzać „językoznawcze” znaczenie słowa *kognitywny* – ‘taki, który oparty jest na przekonaniu, że o wartości wyrażen językowych decyduje kontekst, w którym są one użyte’ (PSWP Zgól 16/343). W SSiSL podstawą materiałową dla opracowujących hasła słownikowe są dane dialektologiczne i folklorystyczne, ekscerpowane ze źródeł drukowanych, dostępnych baz danych, pozyskiwane metodą kwestionariuszową i luźnych wywiadów w terenie. Poza systemem języka (danymi etymologicznymi, znaczeniami słowa, derywatami, związkami frazeologicznymi, synonimami i antonimami) i tekstami jako jego manifestacjami, w analizach etnolingwistycznych wykorzystywane są też dane etnograficzne – zapisy wierzeń, gestów, praktyk kulturowych i rytuałów jako utrwalonych społecznie zachowań. W LASiS obok danych językowych, tzw. S–A–T–u, tj. systemu, ankiet i tekstów, sięga się po ekspresje wizualne (memy, rysunki, plakaty, karykatury), reklamę itp.¹⁹.

3.3. Jednostka opisu („korelat semantyczny” – stereotyp, koncept) i wykorzystywany aparat pojęciowy

Jednostki opisu w obu opracowaniach mają charakter mentalny. Nie są nimi ani wyrazy (te znajdziemy w słownikach językowych), ani też realne przedmioty (o tych mowa w encyklopediach), lecz utrwalone społecznie wyobrażenia przedmiotów, sytuujące się między wyrażeniami językowymi a ich odnośnikami po stronie świata realnego (Bartmiński 1996: 9). Owe „korelaty semantyczne” to ujawnione już na poziomie tytułu słownika *stereotypy* (w studiach etnolingwistów wymiennie określane jako *wyobrażenia*, *obrazy*, *portrety*, *pojęcia* i *koncepty*), czyli wyobrażenia przedmiotów uformowane w pewnej społecznej ramie doświadczeniowej i przynależne do wspólnotowej wiedzy o świecie.

W wydawanym od 2015 roku LASiS mowa o nazwach wartości jako tym, co dla człowieka dobre, cenne, co jest przedmiotem jego dążeń i aspiracji, oraz o *konceptach* albo *konceptach kulturowych*, tj. o „pojęciach aksjologicznych nacechowanych i wyposażonych w swoiste kulturowo konotacje”

¹⁹ O kwestii danych relewantnych etnolingwistycznie zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2017, 2024. Relację między elementami językowymi a „przyjęzykowymi” analizuję w artykule: Niebrzegowska-Bartmińska 2021.

(Bartmiński 2015: 9–10)²⁰. *Koncept* (ang. *mental concept*), podstawowa jednostka LASiS, jest jednocześnie kluczowym pojęciem lingwistyki kognitywnej. Ściśle powiązany jest z *konceptualizacją*, tj. z tym procesem poznawczej działalności człowieka, który – jak czytamy w słowniku terminów kognitywnych pod redakcją Jeleny Kubriakowej – polega „na uświadomieniu sobie przez niego odbieranej informacji, prowadzącej do utworzenia konceptów, konceptualnych struktur i całego systemu konceptualnego w mózgu (psychice) człowieka” (por. Kubriakova, red. 1997: 93–94). W tym samym słowniku *koncept* (*concept*, *Konzept*) definiowany jest jako „termin służący objaśnieniu mentalnych lub psychicznych możliwości naszej świadomości i tej struktury informacyjnej, która odzwierciedla wiedzę i doświadczenie człowieka”. To „operacyjna i treściowa jednostka pamięci, leksykonu mentalnego, systemu konceptualnego i języka mózgu (*lingua mentalis*), całego obrazu świata, odzwierciedlonego w ludzkiej psychice” (por. Kubriakova, red. 1997: 90). Na potrzeby LASiS *koncept* – w nawiązaniu do Edwarda Sapira – został zdefiniowany przez Ninę Gryshkovą jako: „kapsuła myśli, która zbiera tysiące różnych doświadczeń i może ogarnąć kolejne tysiące” (Sapir, za: Gryshkova 2012: 225; zob. też Gryshkova 2014). Na koncept, jak dodają Jerzy Bartmiński i Wojciech Chlebda, składa się szerszy zespół cech niż na pojęcie – jest to nie tylko treść poznawcza, ale także emotywna i pragmatyczna, oparta na doświadczeniu jednostkowym (indywidualnym) i wspólnotowym (społecznym) (Bartmiński, Chlebda 2013: 71).

Zarówno SSiSL, jak i LASiS, opracowania ukierunkowane na rekonstrukcję obrazu świata (i wartości jako jego podstawy), mają charakter ideograficzny i onomazjologiczny, a to oznacza, że jednostki są analizowane nie od nazw do znaczeń, ale od przedmiotów i ich wyobrażeń do nazw. Obiektem opisu leksykograficznego w słowniku i leksykonie są nie tyle środki językowe wyrażania znaczeń relewantnych dla kultury, ile same wyobrażenia. Usytuowanie wyobrażenia przedmiotu w całej sieci relacji semantycznych ma prowadzić do rekonstrukcji jego struktury kognitywnej i ukazania jego miejsca wśród innych znaków składających się na język kultury.

Podstawowe jednostki (stereotyp jako „obraz w głowie”, koncept) osadzone są w sieci pozostałego kognitywnego instrumentarium pojęciowego. Podsumowując narzędzia pojęciowe dyscypliny, Jerzy Bartmiński stwierdził:

Aparat pojęciowy lingwistyki kognitywnej, w tym takich pojęć, jak rama doświadczeniowa i wiedza o świecie, prototyp i struktura poznawcza, poddająca się opisowi fasetowemu, baza semantyczna i profilowanie, schemat poznawczy i wreszcie integrujący wszystkie te

²⁰ W *Leksykonie* wyróżniane są „leksemy jako jednostki planu wyrażania z jednej strony – z drugiej zaś strony znaczenia, pojęcia, koncepty i idee jako elementy planu treści” (Bartmiński 2015: 9–10).

elementy subiektywny punkt widzenia pozwalają na analizę stereotypu w ramach szerszej antropologiczno-językowej koncepcji obrazu świata, przyjętej w danym społeczeństwie. Na drodze analizy struktury kognitywnej pojęć można dokonać identyfikacji określonego społeczeństwa i historycznie podmiotu poznającego i mówiącego (*homo loquens*), przyjętego przez niego punktu widzenia i systemu wartości oraz właściwego mu rodzaju wiedzy i dążeń (Bartmiński 2007: 229).

3.4. Typ przyjętej definicji: *definicja kognitywna*

W badaniach etnolingwistycznych zorientowanych kognitywnie, w których w myśl „paradoksu wzajemnego uzależnienia” wiedzę językową uznaje się za część wiedzy o świecie i wiedzę o świecie za część wiedzy językowej, rekonstruowana jednostka (*stereotyp/koncept*) oddawana jest za pomocą definicji kognitywnej, ta zaś jest swego rodzaju opowiadaniem świata (Bartmiński 1986: 19). Zgodnie z założeniami *definicji kognitywnej* (z łac. *cognoso* ‘poznaję’) treść podawana w definiensie ma charakter poznawczy, a nie tylko semantyczny (jak w semantyce strukturalnej). Nazwa definicji (w szczególności człon charakteryzujący) nawiązuje do *lingwistyki kognitywnej*, więc do tego nurtu, który bada język w powiązaniu z procesami postrzegania świata i za centralny problem uznaje kategoryzację zjawisk świata przez człowieka (Bartmiński 1988: 170). Podobną funkcję jak lingwistyka kognitywna w ogóle ma *definicja kognitywna*, której zadaniem jest zdanie sprawy z utrwalonych w języku kategoryzacji, charakterystyk i wartościowań zjawisk otaczającego świata (Bartmiński 1990, 2018). *Definicja kognitywna* ze względu na jej specjalną funkcję przyjmuje formę *eksplikacji*. Sformułowanie takie dobrze oddaje jej istotę, *eksplikacja* to bowiem ‘wyjaśnianie znaczenia czegoś przy użyciu pojęć prostszych i bardziej zrozumiałych dla odbiorcy’ (z łac. *explicātiō* ‘rozłożenie, rozwinięcie; wyjaśnienie’) WSJP PWN.

3.5. Typ opisu: *eksplikacja „zintegrowana”*

Kognitywny charakter ma w słowniku etnolingwistycznym i leksykonie aksjologicznym struktura i treść stereotypów/konceptów (ta odzwierciedla świadomość reprezentanta języka i kultury; w opisie zestawiane są wszystkie pozytywne charakterystyki X-a: ziemi, lipy, konia, wsi...; domu, rodziny, ojczyzny, demokracji, zdrowia ... ustabilizowane w językowym obrazie świata). Ostatecznie chodzi o: (1) dostosowanie treści definicji do typu wiedzy (potocznej, zdroworozsądkowej), jaką dysponują użytkownicy języka, (2) o odtworzenie wyobrażenia X-a w bogatej sieci powiązań semantycznych, (3) o odwzorowanie struktury kognitywnej wyobrażenia (zestawu faset, ich układu i ich treściowego wypełnienia) adekwatnie do sposobu pojmowania X-a przez mówiących danym językiem, (4) o uzyskanie opisu zintegrowanego,

który odpowiada wymogom etnolingwistyki rozumianej jako lingwistyka antropologiczno-kulturowa. Ilustracją eksplikacji zintegrowanej niech będą dwa przykładowe hasła: OSIOŁ w SSiSL i DOM w LASiS.

Struktura hasła OSIOŁ w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (w wydanej w 2024 roku pierwszej części tomu III *Zwierzęta*) – poza wstępem ogólnokulturowym i bibliografią – obejmuje eksplikację w układzie fasetowym i dokumentację uporządkowaną według gatunków²¹. Cały artykuł hasłowy liczy 22 strony druku, a w syntezie wyobrażenia czytamy:

Glupota, upór, niezdarność i lenistwo, a jednocześnie praca ponad siły to stereotypowe cechy osła silnie utrwalone w polszczyźnie potocznej, występujące też powszechnie w tekstach ludowych. Do tego osioł ma nieprzyjemny głos (fraz. *ryczy jak osioł*) i wygląda gorzej od swojego dostojnego kuzyna konia (w zagadce *koń nie-koń*) – jest niski, ma za dużą głowę i zbyt długie uszy.

Osiół bywa jednak silniejszy, wytrzymalszy i mądrzejszy od konia – to on służy pokornie Świętej Rodzinie i wozi ją na swoim grzbiecie, podczas gdy koń woli w tym czasie jeść. Za sprawą przekazu biblijnego osioł staje się więc zwierzęciem uświęconym, *rozumnym*, łączonym z pokorą i łagodnością. Nawet jego długie uszy nie są wadą – według legendy ludowej to „spadek” po dzielnym osle, którego *małe uszka* w cudowny sposób się wydłużyły, gdy nakrył nimi małego Jezusa, by nie zauważyli go żołnierze Heroda. Bystrego i odważnego osła spotykamy też w bajkach zwierzęcych – wykazuje się tu zdolnościami przywódczymi i sprytem, gdy np. staje na czele starych zwierząt wyrzuconych przez właścicieli (kota, psa, koguta) i razem przepędzają złodziei z chaty leśniczego (Prorok 2024: 608).

W LASiS w tomie 1. *Dom* Jerzy Bartmiński i Iwona Bielińska-Gardziel, zbierając cechy definicyjne polskiego DOMU, wskazali, że jest to:

(1) miejsce (*budynek, domek jednorodzinny, chałupa, dworek, pomieszczenie, kawalerka...*), w którym (2) ktoś (*rodzina, „swoi”, bliscy*, połączeni bliskimi relacjami we wspólnotę, w której dominującą pozycję ma kobieta-matka i dzieci); (3) mieszka, tzn. przebywa długo/stale (4) w oddzieleniu od otoczenia, w przestrzeni prywatnej, nie publicznej; (5) z poczuciem bycia *u siebie*, w miejscu *oswojonym*, gdzie czuje się swobodnie, *na luzie*, może ubierać się *po domowemu*; (6) zaspokaja najważniejsze życiowe potrzeby, w tym zwłaszcza takie, jak: (6a) potrzeba bezpieczeństwa, (6b) ochrony od zimna (*ciepło domowego ogniska*), (6c) snu i odpoczynku, (6d) bycia z bliskimi, z dziećmi; (zwykle) też: (6e) jedzenia, (6f) (zwykle:) higieny osobistej; (7) przekazywania młodszemu pokoleniu wzorów kulturowych: mowy, wierzeń i przekonań, tradycyjnych norm i wartości; (8) (niekiedy) wykonywania pracy zarobkowej (Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2015: 109–110).

²¹ Eksplikację tworzą: *Nazwy. Kategoryzacje. Kompleksy i kolekcje. Opozycje. Pochodzenie. Przemiany. Przyjmowanie postaci i atrybutów osła. Wygląd, części ciała. Cechy niezwiązane z wyglądem. Głos osła. Natura osła. Lokalizacja. Karmienie i pojenie osła. Wykorzystanie praktyczne. Osioł w obrzędach. Osioł w praktykach magicznych i leczniczych. Ekwivalencje. Symbolika. Dokumentacja obejmuje: Zagadki. Przysłowia. Zamówienia. Modlitewki. Powin-szowania bożonarodzeniowe. Kolędy bożonarodzeniowe. Oracje wielkanocne. Pieśni nabożne. Legendy ajtiologiczne. Bajki i baśnie. Anegdoty. Relacje potoczne. Opisy praktyk. Pisaną poezję chłopską.*

4. Dwie syntezy leksykograficzne – dwie odmianki etnolingwistyki kognitywnej

Słownik stereotypów i symboli ludowych oraz *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* to dwie syntezy sytuujące się w nurcie etnolingwistyki kognitywnej i przynoszące rekonstrukcję JOS – subiektywną i jednocześnie subiektywną interpretację rzeczywistości w jej różnorodnych wymiarach: fizycznych, psychologicznych, społecznych i duchowych. JOS, zróżnicowany stylowo, gatunkowo, modalnościowo i ontologicznie, będąc wielowymiarową i wieloaspektową interpretacją świata w języku, jak pisał już Jerzy Bartmiński w artykule *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, uznawanym za manifest etnolingwistyki kognitywnej, jest jednocześnie „rezultatem szukania przez człowieka sensu w otaczającym świecie” (Bartmiński 1986: 22). To odkrywanie siebie i Innych, otaczającej i wyobrażanej rzeczywistości uobecnia się w narracjach kognitywnych nosicieli określonych wspólnot, odtwarzanych następnie przez autorów haseł słownikowych i leksykonowych. Sądy stereotypowe składające się na narracje (a prościej mówiąc, na „opowiadanie” świata) są jednocześnie ścieżkami kognitywnymi, dającymi możliwość docierania do tożsamości podmiotu mówiącego, jego doświadczenia i perspektywy oglądu świata, jego mentalności, przekonań i wartości.

Syntezy kognitywne, o których była mowa, pełnią jeszcze inną (można rzec „dyscyplinową”) funkcję: ujawniają szerokie konteksty etnolingwistyki kognitywnej i jej otwarcie na inne dyscypliny – na dialektologię, folklorystykę i etnografię (jak w przypadku SSiSL) oraz na antropologię kulturową, kulturoznawstwo, socjologię, filozofię, politologię, historię (jak w LASiS). Etnolingwistyka, łącząc uczonych różnych orientacji i tradycji badawczych ukierunkowanych na poznanie człowieka, jego mentalności i świata wartości, pełni dziś rolę integrującą²². Ta wyjątkowa funkcja dyscypliny (bycia pomostem między tym, co biologiczne i uniwersalne dla człowieka, a tym, co społeczne i zróżnicowane kulturowo) oraz zogniskowanie uwagi na języku i człowieku jako centrum badań pozwala traktować etnolingwistykę jako dyscyplinę głęboko humanistyczną, a nawet – jak to widział Wojciech Chlebda (2018) – jako zwornik nauk humanistycznych.

²² Integracja dotyczy różnych aspektów: danych branych pod uwagę w badaniach, postrzeganie świata, jego wartościowania itp. (zob. Wasiuta 2023).

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1986, *Czym zajmuje się etnolingwistyka*, „Akcent” nr 4, s. 16–22.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 1990, *Punkt widzenia, perspektywa interpretacyjna, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 109–127.
- Bartmiński Jerzy, 1996, *O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. *Kosmos*, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, red. Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 9–34.
- Bartmiński Jerzy, 2003, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 59–86.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński Jerzy, 2007, *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?*, [w:] „Język a Kultura”. T. 20: *Tom jubileuszowy*, red. Anna Dąbrowska, Wrocław: Wydawnictwo UW, s. 15–33.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 7–13.
- Bartmiński Jerzy, 2018, *O założeniach i postulatach lingwistyki kulturowej (na przykładzie definicji PRACY)*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium. Tertium Linguistic Journal” 3 (1), s. 27–55 [angielska wersja: *On the Principles and Postulates of Cultural Linguistics (as Exemplified by a Definition of WORK)*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium”, Vol. 4, No 2 (2019), s. 1–35].
- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, 2015, *Polski językowo-kulturowy obraz DOMU i jego profile*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 89–121.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu EUROPY*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, s. 69–95.
- Bartmiński Jerzy, Panasiuk Jolanta, 1993, *Stereotypy językowe*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2. *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław: Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, s. 363–387.
- Casade Eugene H., 2003, *Język w relacji do... a językoznawstwo kognitywne*, przeł. Magdalena Bartkowiak, Urszula Urbanik, Kraków: Universitas.
- Chlebda Wojciech, 2018, *Pytania o tożsamość etnolingwistyki*, [w:] *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy – koncepcje – perspektywy*, t. 4. *Pogranicza – mniejszości – regiony – etnolingwistyka*, red. Jolanta Tambor, Katowice: Wydawnictwo UŚ, s. 227–239.
- Głowiński Michał, 1986, *Wartościowanie w badaniach literackich a język potoczny*, [w:] *O wartościowaniu w badaniach literackich*. Studia pod redakcją Stefana Sawickiego, Władysława Panasa, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, s. 179–195.

- Gryshkova Nina, 2012, *Samostijnist' w języku ukraińskim*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 223–239.
- Gryshkova Nina, 2014, *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania wartości*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 21–49.
- Kabakova Galina, 2026, *Nikita Iljič Tolstoj i moskovskaja etnolingvističeskaja škola*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 38 (w tym tomie).
- Krzeszowski Tomasz P., 1994, *Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeń*, „Etnolingwistyka” 6, s. 29–51.
- Krzeszowski Tomasz, 1997, *O znaczeniu przymiotnika „kognitywny”*, [w:] *Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*, red. Franciszek Grucza, Maria Dakowska, Warszawa: Wydawnictwa UW, s. 23–32.
- Kubrjakova Elena (red.), 1997, *Kratkij slovar' kognitivnyh terminov*, Moskwa: Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Langacker Ronald, 1999, *Grammar and Conceptualization*, „Cognitive Linguistics Research” 14, Berlin–New York.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. naczel. Jerzy Bartmiński,
 T. 1: *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2015.
 T. 2: *Europa*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole: Wydawnictwo UMCS 2018.
 T. 3: *Praca*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2016.
 T. 4: *Wolność*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS 2019.
 T. 5: *Honor*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2017.
 T. 6: *Rodzina*, red. Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS, Instytut Slawistyki PAN, Fundacja Slawistyczna 2025.
 T. 7: *Demokracja*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS, Instytut Slawistyki PAN, Fundacja Slawistyczna 2024.
 T. 8: *Zdrowie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Ałła Kozhinowa, Joanna Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2026.
- Michalczyk Stanisław, 2017, *Kognicje i emocje w procesie recepcji mediów*, „Rocznik Prasoznawczy”, R. 11, s. 11–31.
- Myśliwski Wiesław, 2022, *W środku jesteś baśnią. Mowy i rozmowy*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2010, *Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, redakcja naukowa Wojciech Chlebda, Opole: Wydawnictwo UO, s. 21–32 [wersja skrócona: *Dwa opyta etnolingvističeskogo sinteza: moskovskij slovar' slavjanskih drevnostej i ljublinskij slovar' stereotipov*, [w:] *Ėtnolingvistika. Onomastika. Ėtimologija. Materialy naučnoj konferencii Ekaterinburg, 8–12 sentjabrja 2009 g.*, Ekaterinburg 2009, s. 192–193].

- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2012, *Stereotypy a wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 12. Językoznawstwo. Prace na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku 2013, red. Małgorzata Korytkowska, Hanna Popowska-Taborska, Zofia Rudnik-Karwatowa, Janusz Siatkowski, Warszawa: Polska Akademia Nauk Wydział I Nauk Humanistycznych i Społecznych, Komitet Słowianoznawstwa, s. 127–133 [Rozbudowana, angielska wersja tekstu: *Stereotypes and values in the linguistic worldview*, [w:] *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, ed. Adam Glaz, David S. Danaher, Przemysław Łozowski, London: Versita 2013, s. 198–214].
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 29, s. 11–29. DOI: 10.17951/et.2017.29.11.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2021, *Elementy „językowe” i „przyjęzykowe” w definicji leksykograficznej*, [w:] *Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema*. Zbornik naučnih radova, red. Stana Ristić, Ivana Lazić-Konjik, Nenad Ivanović, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, s. 745–760.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2024, *Typy danych a koherencja semantyczna definicji kognitywnej (przykład polskiej OJCZYŹNY)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 36, s. 295–315. DOI: 10.17951/et.2024.36.295.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2025a, *Polska etnolingwistyka kognitywna – paradygmat i tożsamość dyscypliny*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, s. 49–67. DOI: DOI: 10.5604/01.3001.0055.4646.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2025b, *Współczesna etnolingwistyka kognitywna – ludowa, narodowa, porównawcza?*, [w:] *Gwara i kultura w słowie zapisane. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Kąsiowi*, red. Agata Kwaśnicka-Janowicz, Mirosława Mycawka, Renata Przybylska, Maciej Rak, Kamil Stachowski, Kraków, s. 539–559.
- Nepop-Ajdaczny Lidia, 2007, *Polska etnolingwistyka kognitywna. Pomoc dydaktyczna*, Kijów: Wydawniczo-polihraficznyj centr „Kyjiwśkyj uniwersytet”.
- Pike Kenneth. L, 1960, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. Part II. Preliminary Edition*. Glendale, CA: Summer Institute of Linguistics.
- Plotnikova Anna A., 2000, *Slovary i narodnaja kul'tura. Očerki slawjanskoj leksykografii*, Moskwa: Institut slawjanowedenija.
- Prorok Katarzyna, 2024, *Osiół*, [hasło w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 3: *Zwierzęta*, cz. 1. *Zwierzęta domowe*. Koncepcja całości: Jerzy Bartmiński, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, zastępca red.: Katarzyna Prorok, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 608–629.
- PSWP Zgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgółkowa, t. 16, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz 1998.
- SD – *Slavjanskie drevnosti. Ėtnolingvističeskij slovar'*, pod ogólną redakcją Nikity I. Tolstogo, Moskwa: Meždunarodnye otnošenija, t. 1 – 1996, t. 2 – 1999, t. 3 – 2004, t. 4 – 2009, t. 5 – 2012.
- SJP PWN – <https://sjp.pwn.pl/> (data dostępu: 7.07.2026).
- SPiR 1998 – *Słownik ludowych stereotypów i symboli – pomysł i jego realizacja*, [dyskusja:] Czesław Hernas, Jerzy Bartmiński, Svetlana M. Tolstaja, Krzysztof Wrocław-

- ski, Anna Dąbrowska, Jan Miodek, Jolanta Ługowska, Iwona Smolka, Piotr Matywiecki, Roch Sulima, „Literatura Ludowa”, nr 6, 51–71.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska [od cz. 3. Niebrzegowska-Bartmińska], t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; cz. 3: *Meteorologia*, 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, 2012; t. 2: *Rośliny*, cz. 1: *Zboża*, 2017; cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; cz. 3: *Kwiaty*, 2019; cz. 4: *Zioła*, 2019; cz. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, 2020; cz. 6: *Drzewa liściaste*, 2021; cz. 7: *Krzewy i krzewinki*, 2022; t. 3: *Zwierzęta*, cz. 1: *Zwierzęta domowe*. Koncepcja całości: Jerzy Bartmiński, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, zastępca red.: Katarzyna Prorok, 2024.
- SWO – *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1980.
- Tabakowska Elżbieta, 1995, *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, Kraków: Polska Akademia Nauk.
- Tabakowska Elżbieta, 2004, *Kognitywizm po polsku – wczoraj i dziś*, Kraków: Univeristas.
- Tyrpa Anna, 2006, *Etnolingwistyka ludowa, narodowa, porównawcza – koncepcje neofilologów i polonistów*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 18, s. 105–116.
- Tolstaja Svetlana M., 1997, *Slovar’ narodnyh stereotipov i simbolov*, „Živaja starina” nr 4, s. 52–53.
- Vaňková Irena, 2010, *Úvodem: na cestě kognitivní (etno)lingvistice*, „Slovo a Slovesnost: časopis pro otázky teorie a kultury jazyka” 71, nr 4, s. 245–249.
- Wasiuta Sebastian, 2023, *Etnolingwistyka kognitywna – w stronę integralnego opisu języka*, „LingVaria” 2(36), s. 267–276. DOI: 10.12797/LV.18.2023.36.17.
- Waszakowa Krystyna, 2017, *Kognitywno-komunikacyjne aspekty słowotwórstwa. Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, pod red. Piotra Źmigrodzkiego, <https://wsjp.pl/> (data dostępu: 2.05.2026, 7.07.2026).
- Zinken Joerg, 2009, *The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics*, [w:] Jerzy Bartmiński, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London: Versita, s. 1–5 [przedruk jako: *Lubelska szkoła etnolingwistyczna a anglo-amerykańskie językoznawstwo kognitywne*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 27, 2015, s. 273–277].

Streszczenie: W artykule uwaga koncentrowana jest na syntezach leksykograficznych realizowanych w ramach etnolingwistyki kognitywnej, ukierunkowanych w opisach na relacje język a kultura ludowa oraz język ogólny (standardowy) – kultura ogólnonarodowa. Zadania dwóch podstawowych opracowań leksykograficznych o charakterze kognitywnym – w pierwszym wypadku *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (1996–2022) i w drugim *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (2015–2026) – są związane z instrumentarium pojęciowym dyscypliny, w skład którego wchodzi: językowy obraz świata, stereotyp / koncept kulturowy, definicja kognitywna, profilowanie pojęć, punkt widzenia, podmiot, wartości. Syntezy leksykograficzne ujawniają swój poznawczy charakter w zakresie (1) wyboru metody opisu (*definicji kognitywnej*), (2) celów – rekonstrukcji obrazu świata i człowieka jako reprezentanta określonej wspólnoty językowo-komunikacyjnej, jego mentalności i zachowań oraz wartości leżących u podłoża obrazu świata i stanowiących klucz do poznania badanej kultury; (3) wykorzystywanej postawy materiałowej – danych językowych (systemowych, tekstowych)

oraz „przyjęzycznych” jako wspierających i dopełniających językowe podstawy materiałowe; (4) jednostki opisu, a jest nią „korelat semantyczny” (stereotyp, koncept) stojący między językiem a rzeczywistością; (5) zastosowanego typu opisu, w szczególności eksplikacji „zintegrowanej”. Obydwa opracowania dowodzą szerokich kontekstów etnolingwistyki i jej „otwartości” na inne dyscypliny badawcze – *etnolingwistyki ludowej*, w ramach której powstaje słownik stereotypów – na dialektologię, folklorystykę i etnografię, a *etnolingwistyki narodowej* (modelowym opracowaniem ją reprezentującym jest leksykon aksjologiczny, który przynosi paralelne opisy wartości Słowian i ich sąsiadów) – na antropologię kulturową, kulturoznawstwo i nauki o ludzkim poznaniu.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka kognitywna; leksykografia etnolingwistyczna; słownik etnolingwistyczny; leksykon aksjologiczny; stereotyp; symbol; wartości